

УДК 340.12

М.С. СТОЙКА, Львівський державний університет внутрішніх справ

СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ НА РОЗУМІННЯ КОНЦЕПЦІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Ключові слова: справедливість, справедливе суспільство, концепція, суспільство

В історії розвитку людської цивілізації поняття справедливості мало різне значення – етичне, політичне, юридичне – і використовувалося для закріплення політичного, морального, юридичного ставлення людини до дійсності, слугувало ідеологічним чинником для визначення соціально-політичних пріоритетів розвитку суспільства.

Нині соціальна справедливість усе більш актуалізується як політична та соціальна проблема, що відповідає новій соціально-політичній орієнтації України як демократичної, соціальної, правової держави, глибинним економічним та соціально-політичним перетворенням, що у ній відбуваються.

Питання поняття, сутності та концепції справедливості знайшла своє відображення у працях І.Г. Бабич, В.Д. Бабкіна, М.В. Вітрука, Р.А. Калюжного, М.І. Козюбри, І.М. Луцького, О.Г. Мурашина, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришина, П.М. Рабіновича, В.В. Самохвала, В.В. Сокурєнко, О.Ф. Скакун, С.С. Сливки, О.М. Тарасішини та інших науковців. Дана проблема залишається актуальною через неоднозначність підходів до її дослідження. зазначені автори аналізували ідеї справедливості переважно крізь призму праць дослідників до ХХ ст. Однак, погляди сучасних дослідників щодо розуміння концепції справедливості крізь призму захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина не висвітлювалися.

Зважаючи зазначене, мета статті полягає у дослідженні сучасних поглядів розуміння концепції справедливості крізь призму Кон-

ституції України та міжнародних стандартів прав та свобод людини і громадянина.

Так, більшість політичних діячів у своїх програмах проголошують ідею справедливості, особливо у питаннях соціального захисту населення, соціально справедливого розподілу матеріальних і духовних благ. Проте, їхні концепти справедливості суттєво відрізняються між собою, залежно від вихідних принципів, що визначають зміст феномена справедливості.

Найбільш поширеними принципами, що лежать в основі різних концепцій справедливості, є: «всім порівну»; «кожному за працею»; «кожному відповідно до заслуг»; «кожному за потребами»; «кожному за рангом»; «кожному те, що передбачає закон» тощо.

Згідно з цими принципами та їх комбінаціями розрізняються також концепції соціальної справедливості: ліберальні, консервативні, егалітарні, елітарні, меритократичні, соціалістичні, комуністичні та інші.

Кожна з наведених концепцій використовується політичними силами, партіями, населенням з метою отримати відповідь на різні життєво важливі питання: чи є справедливою заробітна плата, умови праці і відпочинку; чи справедливі рішення про підвищення тарифів за житлово-комунальні послуги; якій політичній силі або урядовій структурі можна довіряти стосовно вирішення цих питань; як можна подолати напругу в суспільстві і забезпечити стабільність тощо.

Тобто, сьогодні проблема справедливості поступово переходить з теоретичної площини у практичну, партійно-політичну, що тісно пов'язана з повсякденним життям пересічних громадян. Тому виникла потреба у новому підході до тлумачення змісту категорії справедливості та її використанні громадянами України для вирішення практичних завдань відповідно до якісних змін, що відбуваються у політичному і соціальному житті українських громадян, змін уявлень про гідний людини рівень життя, європейську орієнтацію Української держави. Перехід до демократичного

способу життя та ринку відкриває перед людьми нові перспективи у визначенні змісту соціальної справедливості та шляхів її досягнення.

Особливо актуальною стала проблема переосмислення ідеї справедливості у напрямі демократизації та гуманізації, розширення її дії у сфері захисту соціально-економічних прав українських громадян.

Соціальна справедливість за своїм змістом глибоко історична. У ній органічно поєднано плінне та постійне, змінне і стійке. Найпоширенішою серед вчених у радянському суспільстві довгий час була концепція соціалістичної соціальної справедливості, що ґрунтувалася на визначальній ролі економіки: «Справедливість завжди становить тільки ідеологізоване, піднесене до небес вираження існуючих економічних відносин – їх консервативного чи революційного аспекту», – писав Ф. Енгельс [1, с.274].

Зміст концепції соціалістичної соціальної справедливості у марксистсько-ленінській ідеології мав вузько класовий характер і зводився до відображення існуючого способу виробництва, пануючих форм власності і зумовлених ними форм розподілу матеріальних та духовних благ. Головний акцент у дослідженні робився на розподільчих процесах, що здійснювалися радянською державою примусовими адміністративно-командними методами. Вважалося, що у соціалістичному суспільстві (яким його нам подавали) досягнуто торжество соціальної справедливості, оскільки існуючий спосіб виробництва і розподілу базувався на державній (загальнонародній) власності на засоби виробництва. А оскільки вже не існує антагоністичних класів, то й немає проблеми соціальної справедливості.

Тому найбільш поширеним визначенням соціальної справедливості серед радянських вчених можна вважати наступне. Це – «зумовлена матеріальними умовами життя пануючого класу (в суспільстві зрілого соціалізму – всього народу) конкретно-історична система суспільних відносин і відповідних їм почут-

тів, емоцій, оцінок, ідей, теорій та норм щодо розподілу матеріальних і духовних благ, прав та обов'язків з метою створення гармонійно розбудованого і прогресивно розвиненого суспільства» [2, с.43].

У цьому найтипівішому визначенні категорії справедливості чітко простежуються основні пріоритети соціалістичної концепції соціальної справедливості: визначальна роль способу виробництва, класова ідеологія, дис-трибутивний характер, політична заангажованість тощо.

Соціалістична концепція соціальної справедливості розглядалась як наведення порядку, як тотальний облік та контроль згідно з принципом соціалістичної справедливості: «від кожного – за здібностями, кожному – за працею», що здійснювався у масштабах держави не правовими, а адміністративними методами. Визначальним фактором соціалістичної справедливості вважалась віра у справедливого розподільвача, суб'єкта, який займається розподілом, і особливо у державу, котра виконує функцію контролю за мірою праці та мірою споживання, відповідно до кількості і якості праці.

Таким чином, марксистсько-ленінська концепція соціалістичної соціальної справедливості зводилась до глобального контролю над розподілом, над розподільниками, над розподільвачем та адресатом розподілу, над контролюючим контролера розподілом тощо. Всезагальне контролювання було спрямоване на досягнення уніфікованої рівності, грубої зрівнялівки [3, с.77]. Цей підхід (на рівні риторики) поділяють прихильники сучасної соціалістичної та комуністичної партійної політичної орієнтації. Соціалістична соціальна справедливість розрахована на зовсім іншу соціальну структуру суспільства, інші методи її реалізації, що не мають нічого спільного з демократичними процесами, ринковою економікою, демократичною, соціальною, правовою державою.

Водночас, поки представники марксистсько-ленінської ідеології розробляли утопічну

модель розвитку суспільства в рамках соціалізму, ідея соціальної справедливості виявилася одним із головних орієнтирів прогресу в демократичних суспільствах. У їхніх концепціях формула справедливості набула інших, відмінних від соціалістичної соціальної справедливості принципів, що визначають її гуманістичний зміст.

У демократичних умовах соціальна справедливість, поряд із традиційною функцією розподілу матеріальних благ, наповнювалася новим ідеологічним та нормативно-ціннісним змістом, що тісно пов'язаний із свободою людини, правом, порядком, стабільністю, соціальним престижем, захистом конституційних і соціально-економічних прав людини. Найбільш впливові сьогодні концепції соціальної справедливості демократичного спрямування: ліберальна (егалітаристська – Дж. Роулза); консервативна (меритократична – Д. Белла); лібертаристська – Ф. Хайєка, зорієнтована виключно на цінності ринкової економіки. Кожна з них має свої особливості як з точки зору історії суспільно-політичної, етичної та юридичної думки, так і практичної філософії.

Так, ідеологія сучасного лібералізму вважає поняття справедливості загальним і універсальним критерієм, придатним до застосування в усіх сферах людського життя. Вона заперечує несправедливість в усіх її проявах, що базуються на будь-якій дискримінації: за соціальними, національними, расовими, релігійними чи статевими ознаками. Сучасний лібералізм підтримує навіть ідею зворотної дискримінації, коли певні групи населення, що зазнавали гноблення у минулому, тепер отримують переваги над іншими.

Особливо поширеною серед цивілізованих країн довгий час була егалітарна теорія «справедливості як чесності» американського ліберального ідеолога Дж. Роулза, котра вирішально вплинула на створення ліберальної концепції розвитку суспільства. Вона ґрунтується на доказі того, що людина має справедливість від природи, і остання (справедливість) виступає у вигляді почуття, особливих

здібностей індивіда до оцінок людей і соціальних явищ. Егалітарна концепція Дж. Роулза ґрунтується на тому, що усім людям потрібно забезпечити гарантовану мінімальну частку соціальних благ і дати можливість на встановленій справедливій основі брати участь у їх розподілі. Саме таку справедливість він називає «чесністю», підкреслюючи, що вона є результатом чесною і неупередженою угоди, суспільного договору [4, с.37].

В ідеалі справедливість для Дж. Роулза – це розподіл цінностей у суспільстві, спрямований на соціальний захист людини, особливо соціально незахищеної. Вона покликана визначати пріоритети соціально-політичного розвитку, зміст діяльності політичних інститутів, напрями розвитку держави, стратегію її соціального розвитку, принципи у розподільчій сфері (розподілу багатств, влади, престижу, матеріальних і духовних цінностей).

Справедливість Дж. Роулз розглядає як цінність, що визначає основні соціальні інститути, забезпечує спосіб втілення прав і обов'язків, характеризує соціальну структуру суспільства, визначає розподіл суспільного співробітництва. Тому всі політичні, юридичні рішення повинні узгоджуватися з нею. Саме така концепція справедливості може слугувати юридичною та моральною основою стабілізації й розвитку демократичного суспільства, критерієм для вибору не просто принципів індивідуального життя, а суспільного устрою загалом, нових цивілізаційних перспектив.

Несправедливість у концепції Дж. Роулза пов'язується з такою нерівністю, внаслідок якої одна частина населення багатіє через погіршення добробуту інших. Проблема рівності результатів розподілу вирішується Дж. Роулзом за допомогою відносної максимізації частки тих учасників розподілу, які внаслідок різних природних і соціальних причин опинились у скрутному становищі. Принципи справедливості визначають, яким способом повинні розподілятися «пріоритетні блага» (тобто, основні права і свободи, влада, авторитет, добробут, прибутки тощо).

У розподільчому процесі у відносинах між групами людей не можна допустити такої перспективи, щоб збагачувалася забезпечена частина населення, якщо у той же час не забезпечуються бідні, вразливі члени суспільства: «система нерівностей є справедливою тільки у тому випадку, якщо вона вигідна для всіх, а особливо для найменш захищеної частини населення» [4, с.104]. Вихідним положенням цієї концепції є твердження, що ситуація в розподілі є оптимальною, якщо при подальших змінах уже неможливо покращити один з показників, не погіршуючи у той же час інший. Єдино прийнятним для кожного індивіда критерієм справедливого розподілу соціальних благ є визнання формули «максимізувати мінімальну чистку», що отримала назву «правило максимуму» [4, с.129].

Ліберальній, егалітарній теорії справедливості протистоїть консервативна, меритократична справедливість, у якій багатства, заслуги, престиж і проблеми (недоліки, прорахунки тощо) розподіляються за принципом «кожному відповідно до його заслуг», «кожному за рангом». Люди повинні отримувати визнання і винагороду завдяки власним старанням та здібностям. Критерієм розподілу є особиста заслуга, соціальна значимість внеску індивіда чи групи людей. Д. Белл як представник консервативного напрямку меритократичної справедливості переносить обговорення проблеми соціальної справедливості у площину моральну та соціально-політичну [5, с.243–258].

Поряд із Дж. Роулзом він стверджує, що нормативні принципи повинні бути результатом суспільного договору, проте не розглядає питання про критерії вибору зазначених принципів. Вчений вважає, що принципи виникають як результат довільної конвенції. Тільки на цій основі можливі договірні відносини як основа соціальної справедливості, без яких панувала б тільки груба фізична сила [6, с.36–54].

Меритократична концепція справедливості передбачає обмеження диференціації «законних» та «незаконних» нерівностей і ліквіду-

вання останніх шляхом модифікації існуючої системи розподілу (дистрибутивна справедливість). Ідеться не про ліквідацію певних нерівностей між людьми, їх групами щодо тих чи інших цінностей, благ, послуг, нагород та покарань, а в узаконенні останніх за допомогою зміни ставлення до них з боку людей. Для кожної сфери діяльності існує своя шкала цінностей і пріоритетів, свої критерії справедливості у розподілі доходів, авторитету, свої, властиві тільки даній сфері діяльності привілеї.

Нетрадиційне розуміння справедливості належить лібертаристу Ф. Хайску. Він приходить до тотального заперечення самого поняття соціальної справедливості: «Я не вважаю, що поняття соціальної справедливості, яке отримало широку підтримку в суспільстві, насправді описує яке-небудь дійсне або ж можливе становище, і загалом чи воно має смисл» [7, с.19]. «Якби мені вдалось переконати всіх, хто займається соціальною справедливістю, щоб вони перестали користуватися терміном «соціальна справедливість», – вважає Ф. Хайск, – то це могло б бути найбільшою моєю заслугою перед людьми» [8, с.265].

Не тільки загальне благо, а й всі інші соціальні категорії та соціально-економічні права, пов'язані з принципом соціальної справедливості, неприйнятні для пошуку і створення моделі розподілу благ та цінностей в умовах ринкової економіки.

Ф. Хайск вважає, що лише ринковий розподіл у демократичному суспільстві, який ґрунтується на приватній власності і суспільному договорі, здатний забезпечити людині принцип рівних можливостей. «Де немає власності, там немає місця справедливості, це настільки ж вірно, як і будь-які докази Евкліда, бо якщо ідея власності є право на яку-небудь річ, а ідея, котра отримала назву «несправедливість», є посяганням на право чи порушенням його, то це свідчить про безглуздість ідеї соціальної справедливості у неринкових умовах» [7, с.61]. Єдиним мірилом соціальної справедливості може бути конкуренція: «нікому не під силу те, що під силу ринку: вста-

новлювати розмір індивідуального вкладу в сукупний продукт» [7, с.204].

Відтак розглянуто найпоширеніші концепції соціальної справедливості, з яких випливає, що жодна з них окремо не підходить для використання її у сучасному українському суспільстві для вирішення складних соціальних завдань. Сьогодні маємо нову специфічну ситуацію розвитку українського суспільства і попит на створення такої концепції соціальної справедливості, що відповідає сучасним вимогам розвитку громадянського суспільства, поглибленню економічної і соціальної реформ. Яка ж концепція соціальної справедливості потрібна нашому суспільству нині? Сьогодні не можна не критично сприйняти жодну із зазначених вище концепцій соціальної справедливості – ліберальну, консервативну, меритократичну, лібертаристську, соціалістичну. Але не варто ігнорувати їх окремий позитивний досвід.

Для українського суспільства справедливість означає встановлення відповідності між цінностями європейських соціальних стандартів та критичне переосмислення певних здобутків власного соціалістичного досвіду у вирішенні соціальних проблем, соціального захисту населення. Це означає, що сучасне українське суспільство повинно мати свою програму розв'язання соціальних проблем, у якій принципи рівності, справедливості посядуть гідне людини місце. Особливо важливо переосмислити процедури, пов'язані з розподілом матеріальних і духовних цінностей, критерії розподілу, міру втручання держави у розподільчі процеси. Практика свідчить, що у державі з ринковою економікою не можна зводити зміст соціальної справедливості ні до лібертаристської концепції справедливості (пріоритет ринкової стихії), ні до радянського соціалістичного «розподільника», що ґрунтується на принципах адміністративно-командної зрівнялівки.

Проте в сучасних наукових дослідженнях проблеми соціальної справедливості, з одного боку, ще з радянських часів і донині продов-

жує домінувати дистрибутивний аспект радянського зразка, зорієнтований на адміністративну зрівнялівку в розподілі матеріальних благ та інших цінностей. Тому більшістю населення соціальна справедливість розглядається як рівність, тобто як «міра рівності і нерівності, норм та дій, благ і заслуг, діяння та відплати, вимог і використання у відносинах між людьми та соціальними групами, оцінювана з позиції певного суспільного ідеалу (добра, правди, гармонії, порядку тощо)» [9, с.596].

З іншого боку, сьогодні з'являється нова тенденція. Все більшої популярності набувають ліберально-демократичні та соціально-демократичні цінності, які відповідають сучасним потребам – демократичним перетворенням, ринковим реформам, створенню соціально орієнтованої економіки, спрямованої на розбудову громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави. Але сучасне українське суспільство поки що потребує певного державного втручання у розподільчі процеси, адміністративного регулювання окремих галузей соціальної сфери, суспільного життя та контролю за розвитком економіки. Це пов'язано зі змінами в соціальній структурі суспільства, величезним розширенням у доходах населення, що з часом поглиблюються. З одного боку, формується новий, невеликий прошарок дуже заможних громадян, які намагаються діяти поза межами правового поля, а з іншого – величезна маса знедоленого населення, що знаходиться на межі фізіологічного виживання. Такий стан провокує певні політичні сили до деструктивних дій, підштовхує до нової «експропріації» і створює проблеми для здійснення демократичних реформ у країні.

Тому соціальна справедливість нині поряд з традиційною функцією розподілу матеріальних благ наповнюється новим ідеологічним та нормативно-ціннісним змістом, що тісно пов'язаний зі свободою людини, забезпеченням порядку, стабільності, соціального престижу. Завдання полягає у тому, щоб переорієнтувати зміст соціальної справедливості, зокрема, на

пріоритет прав людини, збереження її гідності шляхом задоволення не тільки політичних, громадянських, а й соціально-економічних прав. Саме задоволення соціальних прав людини – не просто економічна чи господарська проблема, це – призначення цивілізованого суспільства, його вища мета, покликана усунути або пом'якшити можливу соціальну напругу в суспільстві і, за можливості, вирівняти соціальне становище людей. Тому зміст соціальної справедливості значно розширюється, демократизується і гуманізується, справедливість набуває нового сенсу. Вказане означає, що соціальна справедливість – «це не лише почуття і поняття, не просто принцип, а імператив, не тільки ідеал, а й спонукання до його наближення, і вона (справедливість) утверджується як реальний феномен через рух, через неминучий вибір між вчинком і вчинком, між метою (яка ще вчора видавалася справедливою) і метою, між інтересом та інтересами, між нею як цінністю і тією ціною, котру за неї доводиться платити» [10, с.16].

Все це свідчить про збагачення змісту соціальної справедливості та значне розширення сфери її дії, про те, що соціально-правова визначеність її змісту є критерієм оцінки різноманітних сфер життя сучасного суспільства. Тобто зміст соціальної справедливості не обмежується тільки певними кількісними соціально-економічними показниками: прожитковим мінімумом, споживчим кошиком тощо.

Зважаючи на вказане, можна дати наступне визначення соціальної справедливості, що відповідає потребам демократичного суспільства, європейським стандартам, правам людини та громадянина. Це – обумовлена природним правом загальнолюдська цінність, яка являє собою захищені правом, соціальною, правовою державою і всім демократичним ладом рівні можливості доступу кожної людини до соціальних благ та інших життєвих цінностей, а також їх розподіл і законне використання з урахуванням збереження гідності людини, можливостей держави та власного вкладу в суспільне благо.

Отже, таке розуміння соціальної справедливості відповідає новій соціально-політичній орієнтації Української держави, сприяє реформуванню суспільства на засадах демократії і гуманізму. Тому справедливість є найважливішою соціальною цінністю соціальної держави, її творчим феноменом. Аналіз різноманітних вітчизняних та зарубіжних концепцій справедливості дає змогу у подальшому сформулювати прийнятну для нашої держави концепцію справедливості, яка відповідатиме сучасним потребам і можливостям українського суспільства, сприятиме вирішенню складних соціальних проблем, стабілізації суспільства, досягненню у ньому соціальної злагоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Энгельс Ф. К жилищному вопросу / К. Маркс: Сочинения: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс: – 2-е изд. – М. : Изд-во полит. лит., 1961. – Т. 18. – С. 34.
2. Бербешкина З. А. Справедливость как социально-философская категория / Зоя Андреевна Бербешкина. – М. : Мысль, 1983. – 203 с.
3. Циппелиус Р. Філософія права / Райнгольд Циппелиус ; [пер. з нім. Є. М. Причепій та ін.]. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
4. Роулз Дж. Теория справедливости / Джон Роулз. – Новосибирск : Изд-во НГУ, 1995. – 536 с.
5. Белл Д. Культурные противоречия капитализма / Дэниел Белл // Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. – М. : Политиздат, 1990. – С. 243–258.
6. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Дэниел Белл ; [пер. В. Л. Иноземцев]. – М. : Academia, 1999. – 205 с.
7. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность (Ошибки социализма) / Фридрих Август фон Хайек. – М. : Новости, 1992. – 304 с.
8. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода (Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики) /

Фридрих Август фон Хайек. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.

9. Соціологія : короткий соціологічний словник / під заг. ред. В. І. Воловича. – Київ :

Укр. Центр духовної культури, 1998. – 727 с.

10. Кравченко Л. В. Справедливість як вибір / Л. В. Кравченко. – Київ : Молодь, 1998. – 184 с.

Стойка М. С. Сучасні погляди на розуміння концепції справедливості / М. С. Стойка // Форум права. – 2014. – № 2. – С. 416–422 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_2_73.pdf

Розглядаються питання справедливості крізь призму демократизації та гуманізації, розширення її дії у сфері прав і свобод людини та громадянина. Виокремлено й проаналізовано основні сучасні концепції справедливості. Визначено концепцію справедливості для вирішення складних філософсько-правових проблем.

***

Стойка М.С. Современные взгляды на понимание концепции справедливости

Рассматриваются вопросы справедливости через призму демократизации и гуманизации, расширения ее действия в сфере прав и свобод человека и гражданина. Выделены и проанализированы основные современные концепции справедливости. Определена концепция справедливости для решения сложных философско-правовых проблем.

***

Stoika M.S. Current Views on the Understanding of the Concept of Justice

The article studies the issues of justice through democratization and humanization, expanding its operation in the field of human and civil rights and liberties. The author has determined and analyzed the basic modern concepts of justice and determined the conception of justice as a way of dealing with complex philosophical and legal issues.

Форум права Форум